

Назар Котельницький

Центр українських досліджень Інституту Європи РАН

кандидат історичних наук (Україна)

e-mail: subton7@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4480-365X

Аграрне питання в діяльності земської ліберальної фронди північної України (80-ті рр. XIX ст.)

Метою статті є запровадження до міжнародного наукового обігу «Журналов съездов сельских хозяев Черниговской губернии» – важливого першоджерела з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. **Методологічною основою праці став контент-аналіз, принципи наукового синтезу, узагальнення та всебічності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше в історіографії порушується питання про нагальну необхідність дослідження аграрного питання у діяльності земської ліберальної партії північної України як органічної та невід'ємної складової економічної політики вказаної політичної течії у визвольному русі Російської імперії епохи Великих реформ. **Висновки.** Автор статті дійшов висновку, що віднайдені «Журнали съездов сельских хозяев Черниговской губернии» розкривають сутність аграрної політики опозиційної аристократичної фронди регіону. Контент-аналіз протоколів журналів засвідчує, що з'їзди сільських господарів, в умовах вкрай нетривалої лібералізації суспільного життя Російської імперії початку 80 рр. XIX ст., стали дієвим інструментом у справі формування основ аграрної політики та економічної програматики земської ліберальної партії північної України. Аграрне питання займало хоч і не провідне, але належне місце у системі координат економічної програми земського лібералізму. Слід визнати, що опозиційна аристократична фронда регіону до початку дії земської контрреформи 1890 р. вважала передчасною постановку проблеми про фундаментальну модернізацію аграрного устрою Російської імперії як у силу політики промислового протекціонізму верховної влади, так і щодо причини фінансової незавершеності селянської реформи Олександра II.**

Ключові слова: земська ліберальна партія, В. Варзар, М. Константинович, з'їзди селянських господарів.

Постановка проблеми. Економічна програма земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80рр.XIXст.) є маловідомим та малодослідженим аспектом історії цієї опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. Органічною та невід'ємною складовою програми було дуже актуальне і болюче аграрне питання. На жаль, в історичній науці й до цього часу відсутні праці, які б висвітлювали вказану тематику. Спробуємо у лаконічному вигляді хоча б часткового заповнити наявну прогалину в історіографії.

Мета статті. У ході тривалих наукових пошуків нам вдалося виявити цікаве першоджерело – «Журнали съездов сельских хозяев Черниговской губернии», яке було опубліковано у профільному виданні земського самоврядування Північного Лівобережжя – «Земском сборнике Черниговской губернии» у 1883–1884рр. Однак воно так і не отримало належної уваги ні від сучасників, ні від нащадків. На нашу думку, віднайдені протоколи журналів, які вперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, є фундаментом для вивчення аграрної політики земської ліберальної партії північної України 80-х рр. XIX ст., оскільки у роботі з'їздів сільських господарів досліджуваного регіону брали безпосередню та активну участь члени опозиційної аристократичної фронди краю. Завданням публікації є контент-аналіз важливого історичного першоджерела.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про аграрну політику земського лібералізму Сіверщини слід вказати на те, що на початку своєї подвижницької діяльності прогресисти не мали сформованої позиції стосовно цієї пекучої проблеми. Відсутність цілісної візії, на наш погляд, була зумовлена багатьма факторами: з одного боку, опозиційні аристократи завжди складали чисельну меншість у земських інститутах українського Полісся, їм постійно доводилось боротися за місце у зібраннях на виборних перегонах з реакційними силами, а відтак, панівною силою у земстві були консерватори; з іншого – абсолютно правий був видатний дослідник земського самоврядування у Російській імперії Б. Веселовський, коли наголошував на тому, що причиною пасивного ставлення ліберального дворянства до аграрного питання на першому етапі існування земських інституцій стала теза про передчасність самої постановки проблеми, адже в умовах перехідного періоду – процесів та процедур сплати колишніми рабами викупних

платежів своїм колишнім власникам, нобілітету – важко було виробити спільну платформу: тільки після отримання лівової частки трансакцій, великою мірою вже збідніла опозиційна аристократія почала рефлексувати щодо постановки питання, щоправда, на перших порах, вбачаючи сутність проблеми не у фатальних та рокових економічних помилках імперського уряду, а в опосередкованих наслідках першопричини – колосально великому податковому навантаженні, катастрофічній фіскалізації тощо [Веселовский, 1906:16-18].

Перший сільськогосподарський з'їзд усіх станів суспільства північної України, скликаний Чернігівським повітовим земством – одним з географічних центрів поширення земського лібералізму, відбувся у м. Чернігові 15-16 січня 1883 р. Опозиційну аристократичну фронду регіону на форумі репрезентували В. Варзар і М. Константинович. Головою на засіданнях обрано представника лібералів – М. Константиновича [Протоколи..., 1883:49-51].

На засіданні 15 січня розглянуто ідею про організацію у Чернігівському повіті Чернігівської губернії спеціальних територіальних осередків зі складськими приміщеннями для зосередження кластерів посівного матеріалу, сільськогосподарської техніки та знарядь праці, мінеральних добрив, аграрного реманенту на основі фінансового дисконту з бюджету повітової земської управи. М. Константинович зазначив, що пропозиція заслуговує пильної уваги та потребує детального вивчення, адже прогресивна мета буде досягнута тільки у разі, якщо асортимент цих складів максимально адаптований до потреб та специфіки сільського господарства Чернігівського повіту, зокрема географічних особливостей та характеристики ґрунтів. Важливо, щоб його виготовлення розташовувалось саме на території повіту, себто там, де цей асортимент буде використовуватись на практиці, а керували процесами і процедурами вироблення виключно місцеві майстри та спеціалісти, гарантовано отримуючи у такий спосіб замовлення.

Після детального обговорення питання з'їзд постановив: 1. Просити Чернігівську повітову земську управу розпочати перемовини з виробниками або посередниками у справі продажу вказаного асортименту на предмет придбання та формування відповідних кластерів; 2. Провести опитування серед найуспішніших сільських господарів щодо першочергових технологічних потреб аграрного сегменту економіки; 3. За результатами опитування підготувати спеціальний каталог, який передати для детального опрацювання особливій комісії форуму; 4. Особливій комісії доручити ретельну розробку проблеми щодо впровадження спеціальної системи профільного кредитування, широкомасштабної та всебічної інтенсифікації аграрного виробництва [Протоколи..., 1883:52-56].

Форум, солідаризувавшись з думками В. Варзара і М. Константиновича про потребу системної роботи зібрань селян-власників, ухвалив: з'їзди сільських господарів скликати регулярно і вважати їх постійним консультативно-дорадчим інститутом при Чернігівській повітській земській управі [Протоколи..., 1883:57-59].

Після цього з'їзд розглянув вкрай актуальну проблему для селянства – формування сегменту скотарства аграрної економіки як принципово важливого фактору розвитку сільського господарства. У своєму виступі з цього приводу представник лібералів В. Варзар заявив про те, що земські інституції повинні допомогти селянам-власникам і придбати за рахунок земського бюджету одиниці передових порід худоби та конярства, з метою запліднення і розмноження потрібного «парку» скотарства для аграрного виробництва. Депутат повітового земського зібрання зазначив, що важливим є не тільки «спарювання» місцевої, провінційної худоби з племінною, але й здобуття досвіду щодо догляду за тваринами – саме недостатність цих процедур та наукових знань про належне і раціональне харчування є причиною «згасання» порід худоби. У зв'язку з цим В. Варзар наголосив на великій потребі поширення у середовищі селян-власників наукової інформації про передовий світовий досвід у сфері утримання, догляду, харчування та господарчої експлуатації худоби.

Делегати з'їзду, повністю погодившись з аргументацією В. Варзара, постановили: інструктивно рекомендувати установам земського самоврядування здійснити за рахунок коштів бюджету управ закупівлю одиниць передових порід худоби та конярства [Протоколи..., 1883:59-61].

Другий з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 10 вересня 1883 р. Земську ліберальну партію репрезентували М. Константинович та В. Варзар. Головою на засіданні обрано М. Константиновича.

Головним питанням порядку денного форуму стала фундаментальна доповідь члена опозиційної аристократичної фронди північної України В. Варзара про методологію боротьби з пісчаними ґрунтами регіону. Оратор констатував, що поставлене питання – колосальна проблема, починаючи від пасовищ та луків і завершуючи земельними володіннями маєтків аристократії. В. Варзар заявив, що ніхто у регіоні не збирається боротись з цією вадою, вважаючи явище неминучою фатальністю. На переконання ліберала, якщо не вживати термінових заходів, уся північно-східна частина Чернігівського повіту Чернігівської губернії

.....
перетвориться у «поліську Сахару», придатну лише для промислів, ремесел та літнього відпочинку. Крім традиційних профілактичних інструментів, потрібно рекомендувати селянству не застосовувати для посівів ті лісові ділянки, які перспективно можуть стати ареалом концентрації насипів піску. Однак це лише тактичний варіант вирішення питання. Стратегічно проблему потрібно розв'язувати на державному рівні. Є невідкладна необхідність в офіційному клопотанні земських інституцій Північного Лівобережжя до Уряду з приводу оперативного створення природних заповідників на півночі Лівобережної України, що можуть формуватися з земельних володінь, які загалом не можуть використовуватися як аграрний земельний фонд, себто для профільного сільськогосподарського виробництва.

Представник опозиційної аристократичної фронди Сіверщини наголосив на тому, що якщо є закон про винагородження осіб, які перешкоджають процесам затоплення пасовищ та луків, то чому б не прийняти ще один закон, який буде опікуватись персонами, які будуть робити те саме, але вже у випадку з пісчаними ґрунтами та шкідливими вирубами лісів? Стосовно визначення земельних ділянок, які не підлягають аграрній обробці, то це питання можна узгодити з межовими інститутами та органами статистики, які мають у своєму розпорядженні детальну інформацію про географію територій та якість ґрунтів у формі картограм. Наглядові функції у цьому сегменті можна доручити поліцейським органам у повітах. Окремо В. Варзар висловився з приводу формування системи відповідальності за дії, які стимулюють появу нових ареалів пісчаності. Ліберал заявив про те, що оскільки піски, як і вода, несуть колосальні економічні збитки господарям земельних угідь, то діяльність сторонніх персон по вирубці лісових насаджень, яка провокує ці речі, можна оцінювати як господарське правопорушення.

З метою запобігання цих негараздів, репрезентант земської опозиції ініціював: 1. З'їзду сільських господарів звернутись до земських зібрань північної України щодо підготовки та направлення верхній владі клопотання про надання прав земським інституціям визначати земельні ділянки, які не підлягають використанню у сільському господарстві та надавати їм статус природних географічних заповідників. Виключенням можуть бути лише наділи для приватних дач та присадибних ділянок для городництва; 2. У якості компромісу по відношенню до приватних інтересів, запропонувати Уряду внести до норм діючого імперського законодавства спеціальні поправки, які на юридичному рівні дозволять впровадити можливість комплексу компенсацій за ймовірні втрати господарям володінь, або сплати відшкодування за нанесені збитки; 3. З метою розвитку кустарних промислів та ремесел, у якості паліативного інструменту вирішення проблеми, запропонувати земським установам регіону ініціювати введення спеціальних фінансових премій за насадження лозових плантацій і фазенд, які у перспективі можуть стати основою для початку розвитку легкого меблевого виробництва [Журнал засіданий..., 1883:23-25].

Після тривалого обговорення з'їзд більшістю голосів постановив: 1. Схвалити у цілому доповідь В. Варзара та запропоновані ним заходи; 2. Інструктивно рекомендувати Чернігівському повітовому земському зібранню, на засіданні сесії 24 жовтня 1883р., імплементувати ухвалені форумом рішення, шляхом доручення Чернігівській повітовій земській управі про практичну реалізацію ініціатив В. Варзара; 3. На регіональному рівні запровадити преміальні виплати у розмірі 10 рублів сріблом за дотримання календарно визначених, трирічних каденцій вирубок лісових ресурсів [Журнал засіданий..., 1883:26-27].

Третій з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 25 вересня 1883 р. Від опозиційної аристократичної фронди північної України традиційно у заході брали участь В. Варзар та М. Константинович. Головою на засіданнях форуму обрано знову ж М. Константиновича [Журнал..., 1883:28-29].

Першою на порядку денному була розглянута профільна доповідь В. Варзара. Оратор зауважив, що з'їзди сільських господарів мають безсистемний характер, а тому не забезпечені правильною організацією: члени форуму заздалегідь не ознайомлені з порядком денним, конкретними проблемами для обговорення, відсутній комплекс інформаційних матеріалів тощо. Наслідком цього є великі проблеми з сутнісним наповненням поставлених питань. Постанови з'їздів, в умовах відсутності будь-якого виконавчого органу, імплементуються на практиці рішеннями земських управ. Управи ж мають комплекс своїх компетенцій, а тому безпосередньо не пов'язані з форумами селянських власників-господарів. Відтак, потрібно шукати інституційну форму, яка б забезпечила максимальну реалізацію ухвалених з'їздами рішень.

На переконання ліберала, таким інститутом може стати сільськогосподарське товариство Чернігівської губернії. Установа цілком здатна вирішити комплекс питань, шляхом функціонування власного виконавчого органу – бюро, яке потрібно регулярно і періодично скликати для постановки і вироблення варіантів розв'язання проблем повсякденної практики аграрного виробництва та впровадження у життя прийнятих рішень форумів. Звісно, члени бюро повинні обиратися демократичною процедурою з кола земських діячів та представників прогресивної сільськогосподарської громади. Окремо В. Варзар наголосив на потребі

заснування при бюро майбутнього товариства профільної аграрної бібліотеки, фонди якої б склались зі спеціальної сільськогосподарської літератури та матеріалів щодо допоміжних галузей аграрного сектору економіки; формуванні контори-кластеру зі складами посівного матеріалу, мінеральних добрив, сільськогосподарського реманенту, одиниць модерної аграрної техніки та знарядь виробництва.

Бюро як постійно чинний виконавчий орган зобов'язане надавати сільським виробникам комплекс широкомасштабних і всебічних консультацій, які будуть спрямовані на якісний, трансформаційний прогрес у розвитку аграрної економіки. До того ж саме бюро потрібно доручити забезпечення реалізації спектру економічних контрактів, договорів та угод між селянами-власниками та партнерами. Тобто виконавчий орган сільськогосподарського товариства повинен узяти на себе юридичну і посередницьку сторону майбутніх процесів купівлі-продажу та оренди земельних володінь.

Особливу увагу, на переконання В. Варзара, необхідно звернути на питання розробки Статуту майбутнього товариства, оскільки саме від цього юридичного документу буде залежати ефективність і життєздатність організації. Цілком очевидно, що необхідно створити комісію, яка на наступному з'їзді сільських господарів запропонує делегатам форуму проект Статуту товариства [Журнал..., 1883:29-30].

Заслухавши та обговоривши доповідь В. Варзара з'їзд постановив: 1. Визнати доцільним і обґрунтованим створення у Чернігівському повіті Чернігівської губернії товариства сільських господарів; 2. Обрати спеціальну комісію з делегатів форуму для розробки Статуту товариства; 3. Просити комісію надати проект майбутнього Статуту для обговорення на наступному з'їзді сільських господарів, проведення якого призначити на останню декаду жовтня 1883р., коли відбудеться чергова сесія Чернігівського повітового земського зібрання. Окремо була проведена процедура обрання спеціальної комісії форуму. До персонального складу були делеговані представники земської ліберальної партії – М. Константинович та В. Варзар [Журнал..., 1883:31].

Далі форум розглянув широкомасштабне питання хлібної торгівлі у Чернігівській губернії. У ході обговорення більшість делегатів констатували наявність головної проблеми – відсутності прямої координації і контактів у торгівельно-економічній сфері між безпосередніми виробниками продукції, їх заготівельними агентами та покупцями. Особливо це проявлялося на логістичному рівні, коли аграрна продукція з Чернігівської губернії залізничним транспортом відправлялась для попередньої комплектації на інфраструктурні об'єкти латвійського порту Лібава. Окремо наголошувалось на тому, що терміново потрібно вжити заходи, які б унеможливили будь-які зловживання та факти корупції при здійсненні операції купівлі-продажу сільськогосподарської продукції. З цією метою було вказано на невідкладність прийняття рішень щодо усунення посередників та комерсантів з процесів торгівлі виробами з борошна як на внутрішньому ринку, так і на міжнародній арені. Делегати зазначили, що усі операції повинні здійснюватись напряму між виробником і безпосереднім покупцем товару, що забезпечить відсутність надмірних комерційних націнок для виробленої продукції [Журнал..., 1883:31-32].

Від опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя щодо порушеної проблеми виступили М. Константинович та В. Варзар. М. Константинович зауважив, що спроби вирішити вказану проблему вже були. Наприклад, у 1883 р. направлено офіційне звернення до адміністрації Лібавського торговельного порту. Місцеве самоврядування північної України пропонувало керівництву балтійського економічного гіганта відкрити у Чернігівському міському громадському банку спеціальний особливий рахунок, який би забезпечив здійснення фінансових трансакцій виключно між виробниками регіону та посередниками і покупцями товарів за межами Чернігівської губернії. Стратегічна ідея конструкції полягала у тому, щоб кожний виробник аграрної продукції українського Полісся міг отримати з рахунку, як аванс, три чверті вартості продукції, а залишок коштів міг забрати вже після остаточного продажу товару покупцям у порту Лібава.

Речник земської ліберальної партії Сіверщини наголосив, що запропонований алгоритм вигідний вже тим, що позбавляє виробників будь-якого спілкування та необхідності у посередницьких послугах різноманітних економічних агентів, що активно продукує корупцію та фінансові зловживання на кожній одиниці сільськогосподарської продукції. Однак є організаційні труднощі. Зокрема, адміністрація Лібавського порту бажає мати на півночі Лівобережної України своє повноважне представництво, якому виробники зможуть централізовано і за фіксованими ринковими цінами здавати комплекси товарів, при цьому селянам-власникам буде гарантований невідкладний розрахунок за вироблену продукцію. М. Константинович з великим жалем констатував, що на українському Поліссі не знайшлося жодного відповідального власника, який би хотів продавати свій товар по цій схемі. Відтак, у регіоні й досі немає представництва балтійського порту. Член земської опозиції зазначив, що присутність вказаної організації могла б забезпечити не тільки моніторинг та верифікацію кожної товарної позиції, а й якість та цінову

.....
динаміку, тим самим інформуючи приватних власників-селян про основні тенденції ринків сільськогосподарської продукції [Журнал...,1883:32].

Інший представник опозиційної аристократичної фронди Сіверщини В. Варзар у своїй промові щодо цього питання вказав на те, що запропонована колегою конструкція насамперед буде вигідна великим та середнім селянам-власникам, у яких є значний арсенал продукції та можливості для економічних контактів з посередниками і покупцями. Дрібним виробникам буде простіше продавати свої товари у провінції, адже вони не оперують великими масивами продукції. Колосальна проблема селян, на переконання ліберала, полягає у цінній політиці на аграрну продукцію, яка склалась на сільськогосподарських ринках. Біда у тому, що товари, вироблені селянством, продаються значно нижче власної собівартості, що зумовлено цілим комплексом причин, зокрема світовою економічною кон'юктурою. Не відкидаючи пропозицій для великих і середніх селян-власників, оприлюднених М. Константиновичем, В. Варзар запропонував свій комплекс заходів. На його думку, для дрібних виробників буде корисним створення у провінції профільних заготівельних складів для централізованого надходження і накопичення аграрної продукції, відкриття спеціалізованих крамниць для купівлі-продажу сільськогосподарських товарів. Окремо потрібно забезпечити появу установи, яка б унеможливила зловживання посередницькими структурами та їх представниками під час здійснення торгівельно-економічних операцій на території Північного Лівобережжя [Журнал...,1883:33].

Після тривалого обговорення питання форум постановив: 1. Взяти до відома пропозиції М. Константиновича і В. Варзара; 2. У зв'язку з колосальною важливістю проблеми та її недостатнім дослідженням, доручити спеціально обраній комісії з'їзду ретельно та детально вивчити питання, підготувавши для наступного форуму відповідну доповідь з конкретними пропозиціями; 3. Створити особливу комісію щодо вказаної проблеми. До персонального складу комісії обрані репрезентанти ліберальної партії північної України – В. Варзар і М. Константинович [Журнал...,1883:34].

Висновки. Узагальнюючи викладене, можемо стверджувати, що віднайдені нами «Журнали съездов сельских хозяев Черниговской губернии», які вперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, є важливим першоджерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, оскільки розкривають сутність аграрної політики опозиційної аристократичної фронди регіону як органічної та невід'ємної частини економічної програми політичної течії. Контент-аналіз протоколів журналів свідчить про те, що з'їзди сільських господарів українського Полісся, в умовах вкрай нетривалої лібералізації суспільного життя Російської імперії початку 80-х рр. XIX ст., стали дієвим інструментом у справі формування основ аграрної політики та економічної програматики земської ліберальної партії північної України. Дуже показовим, на наш погляд, є той факт, що місцем проведення форумів став Чернігівський повіт Чернігівської губернії – один з провідних географічних осередків земського лібералізму Північного Лівобережжя, а яскравими, провідними, дуже активними і подвижницькими учасниками з'їздів стали члени опозиційної аристократичної фронди Сіверщини – В. Варзар і М. Константинович.

Стенографічні звіти форумів засвідчують факт широкого кола економічних проблем краю, які були порушені та поставлені на розгляд у порядок денний аграрних з'їздів селян-власників. Так, зокрема, обговорювалась проблема систематичності скликання нарад. Розуміючи важливість їх інституціоналізації, ліберальні земці наполегливо шукали найкращі форми функціонування. Опозиціонери обрали шлях створення сільськогосподарського товариства, оскільки заснування аграрної інституції передбачало появу обов'язкового виконавчого органу – спеціального бюро, яке на профільному рівні забезпечувало функціонування вагомого сегменту економіки краю, починаючи від організаційного та науково-консультаційного і завершуючи різного роду посередницькими аспектами.

Принципово важливим було питання створення на півночі Лівобережної України профільних контор і кластерів, головна місія яких полягала у всебічному та широкомасштабному забезпеченні процедур вироблення продукції, шляхом надання модерного устаткування селянам-власникам, передового світового досвіду, сучасних наукових знань, новітніх прогресивних засобів виробництва.

Доленосним стало обговорення проблеми формування скотарського сегменту аграрного сектору економіки північної України. Персональними зусиллями членів опозиційної аристократичної фронди прийнято рішення про системну закупівлю передових одиниць якісної худоби та конярства, з метою розмноження та формування необхідного «парку» скотарства для сільського господарства Північного Лівобережжя. Ухвалені постанови стимулювали появу, становлення та поступ тваринництва, як архіважливої сфери сільськогосподарського виробництва краю.

Дискусіями був позначений розгляд з'їздів щодо проблем несанкціонованої вирубки лісових фондів та пісчаності ґрунтів українського Полісся. Земська опозиція оприлюднила ідею про клопотання до Уряду з приводу надання виключних прав земським інституціям Сіверщини визначати частини земельного фонду, які непридатні для ведення сільського господарства. Зважаючи на географію місцевості, наукові досягнення земської статистичної служби у дослідженні ґрунтів, на території цих земельних ділянок репрезентанти ліберальної партії закликали створювати природні заповідники. Безконтрольне вирубування лісового фонду опозиціонери вважали господарським правопорушенням, а відтак, забезпечили прийняття форумом селян-власників постанови про впровадження фінансових санкцій за вказані дії.

Привертає увагу й симптоматична теза опозиціонерів про необхідність промислової заготівлі деревини для перспективи вироблення меблевої продукції як реальної альтернативи аграрній економіці в умовах селянського малоземелля. Вже наприкінці XIX ст. ця політика принесла свої результати: регіон стане вагомим осередком розвитку виробництва легких меблів на основі місцевої сировини, зокрема лози.

На нашу думку, проєкт земських лібералів щодо формування природних заповідників був суттєвим проривом в історії місцевого самоврядування Російської імперії. За допомогою інструментарію спеціалізованого, профільного розвитку географічного ландшафту, на півночі Лівобережної України був започаткований сталий розвиток рекреаційного потенціалу, що у майбутньому стимулював появу індустрії санаторно-курортного лікування та туристичного відпочинку, знову ж таки з появою відповідних робочих місць для малоземельного селянства.

Форумами сільських господарів була розглянута й колосально складна проблема міжнародної економічної діяльності та торгівлі виробників аграрної продукції північної України з іноземними покупцями та агентами, яка полягала у відсутності якісної комунікації між партнерами. Речники опозиційного ліберального нобілітету краю задекларували реформаторський проєкт, який значно нівелював складність питання. Було запропоновано скористатись послугами фінансової установи місцевого самоврядування Північного Лівобережжя – Чернігівського міського громадського банку, де планувалось відкрити спеціальний профільний рахунок для здійснення трансакцій за торгівельно-економічними операціями. Стратегічний план полягав у тому, що закордонний покупець сплачував, як аванс, три чверті вартості продукції, а потім, після укладання контрактів, перераховував залишок коштів. Для дрібних і середніх виробників передбачалося створення спеціалізованих осередків централізованого надходження, накопичення і збуту товарів у провінції та профільних закладів під патронатом інститутів місцевого самоврядування для продажу виробленої продукції. Цим кроком прогресивні земці намагалися нейтралізувати прояви корупції та недоброчесності під час здійснення економічної діяльності на території північної України.

Загалом слід наголосити, що аграрне питання займало хоч і не провідне, але належне місце у системі координат економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Слід визнати, що опозиційна аристократична фронда регіону до початку дії земської контрреформи 1890 р. вважала передчасною постановку проблеми про фундаментальну модернізацію аграрного устрою Російської імперії: як у силу політики промислового протекціонізму верхньої влади, так і з причини фінансової незавершеності селянської реформи Олександра II. Однак історичні першоджерела яскраво засвідчують, що земська ліберальна партія Сіверщини мала у своєму арсеналі значний набір інструментарію для постановки і розв'язання пекучих проблем аграрного сектору економіки краю. І хоча вони були переважно допоміжними, паліативними та дуальними, не завжди досягали своєї мети, все ж це дозволяло суттєво знизити напруженість процесів сільськогосподарського виробництва на українському Поліссі, так чи інакше підготувавши селян-господарів до принципово нової, індустріальної епохи в історії імперії Романових та забезпечивши капіталістичну трансформацію власних господарств селян.

Подяка. Висловлюю щирі подяку батькам – Галині Василівні й Анатолію Анастасовичу – за підтримку при написанні статті.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Веселовский, Б.Б.(1906). Аграрный вопрос в земстве. *Образование*, 3, 13-33.

Журнал заседаний... (1884) - Журнал заседаний второго съезда сельских хозяев Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*, 2, 18-27.

Журнал... (1884) - Журнал третьего съезда сельских хозяев Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*, 2, 28-34.

.....
Протоколы... (1883) - Протоколы заседаний сельскохозяйственного съезда всех сословий, созванного по инициативе Черниговской уездной земской управы в г.Чернигове. *Земский сборник Черниговской губернии*, 4-6,49-66.

Назар Котельницький

Центр українських досліджень Інституту Європи РАН
кандидат історических наук (Україна)

Аграрный вопрос в деятельности земской либеральной фронды северной Украины (80-е гг. XIX в.)

Целью статьи является введение в международный научный оборот «Журналов съездов сельских хозяев Черниговской губернии» – важного первоисточника по истории земского либерального движения на севере Левобережной Украины **Методологической основой** работы стал контент-анализ, принципы научного синтеза, обобщения и всесторонности. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые в историографии ставится вопрос о настоящей необходимости исследования аграрного вопроса в деятельности земской либеральной партии северной Украины как органической и неотъемлемой составляющей экономической политики указанного течения в освободительном движении Российской империи эпохи Великих реформ **Выводы.** Автор статьи пришел к заключению о том, что выявленные «Журналы съездов сельских хозяев Черниговской губернии» раскрывают сущность аграрной политики оппозиционной аристократической фронды региона. Контент-анализ протоколов журналов свидетельствует о том, что съезды сельских хозяев, в условиях крайне непродолжительной либерализации общественной жизни Российской империи начала 80-х гг. XIX ст., стали действенным инструментом в формировании основ аграрной политики и экономической программтики земской либеральной партии северной Украины. Аграрный вопрос занимал хоть и не ведущее, но подобающее место в системе координат экономической программы земского либерализма Северного Левобережья. Следует признать, что оппозиционная аристократическая фронда региона до начала действия земской контрреформы 1890 г. считала преждевременной постановку проблемы о фундаментальной модернизации аграрного строя Российской империи как в силу политики промышленного протекционизма верховной власти, так и по причине финансовой незавершенности крестьянской реформы Александра II.

Ключевые слова: земская либеральная партия, В.Варзар, М.Константинович, съезды крестьянских хозяев.

Nazar A. Kotelnitskyi

Center for Ukrainian Studies at the Institute of Europe of the RAS
PhD (History), (Ukraine)

The agrarian question in the activity of the provincial nobility liberal front of northern Ukraine (80th XIX c.)

The aim of the article is to introduce into international scientific circulation "Journals of Congresses of Farmers of Chernihiv Province" - an important source on the history of the Zemstvo liberal movement in northern Left Bank Ukraine. **The methodological basis** of the work was content analysis, principles of scientific synthesis, generalization and comprehensiveness. **The scientific novelty** of the work is that, in fact, for the first time in historiography, the question of the urgent need to study the agrarian question in the activities of the provincial nobility Liberal Party of Northern Ukraine as an organic and integral part of economic policy of this political current in the liberation movement of the Russian Empire Reforms **Conclusions.** The author of the article came to the conclusion that the found "Journals of Congresses of Farmers of the Chernihiv Province" reveal the essence of the agrarian policy of the opposition aristocratic front of the region. Content analysis of magazine protocols shows that congresses of farmers, in the conditions of extremely short liberalization of public life of the Russian Empire in the early 80s of the XIX century, became an effective tool in forming the foundations of agrarian policy and economic programs of the provincial nobility Liberal Party of Northern Ukraine. The agrarian question occupied, though not the leading, but a proper place in the coordinate system of the economic program of provincial nobility liberalism. It should be acknowledged that the opposition aristocratic front of the region before the provincial nobility counter-reform of 1890 considered it premature to pose the problem of fundamental modernization of the agrarian system of the Russian Empire: both because of the policy of industrial protectionism of

the supreme power, and because of the financial incompleteness of the peasant reform of Olexander II.

Key words: provincial nobility Liberal Party, V. Varzar, M. Konstantinovich, congresses of peasant owners.

References:

Veselovskij, B.B.(1906). Agrarnyj vopros v zemstve.[The agrarian question in the zemstvo]. *Obrazovanie - Education*,3,13-33.[In Russian].

Zhurnal zasedanij... (1884) - Zhurnal zasedanij vtorogo s#ezda sel'skih hozjaev Chernigovskoj gubernii [Journal of the meetings of the second congress of farmers of the Chernigov province]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii - Zemsky collection of the Chernigov province*, 2,18-27.[In Russian].

Zhurnal... (1884) - Zhurnal tret'ego s#ezda sel'skih hozjaev Chernigovskoj gubernii.[Journal of the third congress of farmers of the Chernigov province]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii - Zemsky collection of the Chernigov province*, 2,28-34.[In Russian].

Protokoly... (1883) - Protokoly zasedanij sel'skohozejstvennogo s#ezda vseh soslovij, sozvanogo po iniciative Chernigovskoj uezdnoj zemskoj upravly v g.Chernigove.[Minutes of the meetings of the agricultural congress of all classes, convened at the initiative of the Chernigov district zemstvo council in the city of Chernigov]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii - Zemsky collection of the Chernigov province*, 4-6,49-66.[In Russian].

Статтю надіслано до редколегії 03.08.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.09.2020 р.